Е-списание СОЦИАЛНА РАБОТА

2025, брой 2, година XIII, 1–27

www.swjournal-bg.com

Общностни детерминанти на ефективното социално включване на бежанци и мигранти

Теодорина Милушева

Резюме. *В текста се коментират общностните детерминанти на ефективното социално включване на бежанци и мигранти, като се подчертава, че интеграцията не се изчерпва с наличието на работа, жилище или достъп до услуги. Ефективното включване се разглежда като процес на участие, принадлежност и признание в общността, основан на доверие и социални връзки. Представени са многоизмерният, мрежовият и интеркултурният подход, които показват, че социалното включване е взаимозависим процес между индивида и социалната среда. Практическите измерения акцентират върху овластяването, участието и застъпничеството като механизми, чрез които бежанците и мигрантите се превръщат в активни участници, а не обекти на подкрепа. Споменати са организациите, водени от бежанци, и неформалните мрежи за взаимопомощ като прояви на колективно действие. Социалната работа се откроява като посредник между институциите и общностите, насърчаваща партньорство, взаимно учене и изграждане на социална свързаност.*

Ключови думи: *социално включване; бежанци; мигранти; общностно участие; овластяване; социален капитал*

Community determinants of effective social inclusion of refugees and migrants

Teodorina Milusheva

Abstract. *The text discusses the community determinants of effective social inclusion of refugees and migrants, emphasizing that integration cannot be reduced to employment, housing, or access to services. The effective inclusion is viewed as a process of participation, belonging, and recognition within the community, grounded in trust and social relationships. The multidimensional, network, and intercultural approaches are presented, illustrating that social inclusion is a mutually dependent process between the individual and the social environment. The practical dimensions highlight empowerment, participation, and advocacy as mechanisms through which migrants become active participants rather than passive recipients of support. Refugee-led organizations and informal mutual aid networks are mentioned as expressions of collective action. Social work emerges as a mediator between institutions and communities, fostering partnership, mutual learning, and the development of social connectedness.*

Keywords: *social inclusion; refugees; migrants; community participation; empowerment; social capital*

Темата за социалното включване на бежанци и мигранти е ключова в съвременния обществен и научен дебат, особено на фона на нарастващите миграционни потоци и задълбочаващите се неравенства. През последното десетилетие Европа се сблъсква с поредица от миграционни предизвикателства, които поставят на

изпитание устойчивостта на политиките по убежището и интеграцията. В този контекст социалното включване се разбира не просто като административна или хуманитарна процедура, а като комплексен процес, свързан с достъпа до права, ресурси, общностни мрежи и културно признание.

Като външна граница на Европейския съюз България заема специфично положение – едновременно транзитна и приемаща държава. Макар броят на търсещите закрила да варира, остава видимо несъответствие между нормативните ангажименти и реалните възможности за интеграция. Ограничените ресурси, институционалните ограничения и колебливите обществени нагласи формират контекст, при който ефективността на включването зависи не само от държавните политики, но и от способността на местните общности да приемат и подкрепят новодошлите. Именно в тази междинна зона – между политическите решения и ежедневни социални взаимодействия – се разгръща ролята на социалната работа като посредническа и трансформираща практика.

Социални, културни и транснационални фактори на ефективното социално включване

Социалното включване се утвърждава като многопластово понятие, което надхвърля рамките на икономическата сигурност и достъпа до услуги. То не представлява еднократен институционален акт, а динамичен процес на взаимна адаптация между индивида, общността и институциите. Включването предполага участие, принадлежност и признание в различни социални сфери – трудова, образователна, културна и гражданска. Следователно то не може да бъде сведено до противоположност на бедността, тъй като включва и достъпа до права, социални мрежи и културно участие (Williams § White, 2003).

Европейската комисия определя социалното включване като „процес, който гарантира, че лицата, изложени на риск от бедност и социално изключване, получават

възможностите и ресурсите, необходими за пълноценно участие в икономическия, социалния и културния живот … и достъп до основните им права“ (European Commission, 2004: 10). Тази дефиниция подчертава процесуалния и контекстуален характер на включването, реализирано чрез участие, споделена отговорност и социални връзки в рамките на общността.

В научната литература социалното включване се разглежда като многоизмерен и динамичен процес, осъществяващ се едновременно в икономическата, образователната, културната, политическата и общностната сфера (European Commission, 2004; IOM, 2023). Индивидът може да бъде включен в една от тези сфери и изключен от друга, което показва, че включването не е устойчиво състояние, а променлива конфигурация от възможности, ограничения и взаимоотношения. Това насочва ефективните политики не само към осигуряване на ресурси, но и към премахване на бариери пред участието и изграждане на мрежи на доверие.

В този контекст се очертават няколко аналитични подхода към социалното включване: многоизмерният подход, теорията на социалното изключване, концепциите за социален капитал и мрежи, както и интеркултурните и критико-транснационални рамки. Всеки от тях акцентира върху различни аспекти на социалната реалност – икономически, общностни, културни или свързани с властови неравенства.

- **Многоизмерен подход към социалното включване**

Многоизмерният подход предлага цялостна перспектива за разбиране на социалното включване, като го разглежда не като еднопосочен процес на адаптация, а като съвкупност от взаимосвързани измерения, чрез които индивидите участват в обществения живот. В класическите концепции интеграцията често се схваща предимно в икономически или правен план – чрез достъп до трудовия пазар или придобиване на статут. Така например присъствието на бежанци и мигранти в нискоквалифицирани сектори често се интерпретира като показател за „успешна интеграция“, без да се отчита липсата на културно участие или ограничените възможности за гражданска

активност. Съвременните изследвания обаче подчертават, че това е недостатъчно, тъй като включването се реализира едновременно в няколко взаимосвързани измерения – ***икономическо, социално, политическо, психологическо, езиково и навигационно***[1], които отразяват не само достъпа до ресурси, но и способността на индивида да се ориентира и участва пълноценно в институционалната и общностната среда (IOM, 2023). В този смисъл способността на бежанец да използва местните здравни услуги, да разбира административните процедури или да се включи в училищния живот на децата си е също толкова значима за неговата интеграция, колкото и икономическата му самостоятелност.

Разработената от Международната организация по миграция рамка Multidimensional Integration Measurement Toolkit предлага аналитичен инструмент за оценка на интеграцията чрез множество показатели, които отразяват реалното участие в обществото. Документът подчертава разбирането за интеграцията като многоизмерен и двупосочен процес, в който активна роля имат както бежанците и мигрантите, така и приемащите общности (пак там). Подобен подход позволява да се идентифицират области, в които включването е успешно, и други, в които остава ограничено – например добра трудова реализация при едновременно културно изключване или социална изолация, което потвърждава изводите на Harder и съавт. (2018), че високото

[1] Навигационното измерение на социалното включване отразява способността на индивида да се ориентира, намира и използва ефективно основните обществени услуги и възможности в приемащата среда. То включва както достъп до институционални ресурси – здравеопазване, заетост, правна помощ, образование и социални услуги – така и познания за културния и обществен контекст, в който те функционират. В този смисъл навигационната компетентност се измерва чрез леснотата, с която човек може да потърси лекар, да намери работа, да получи юридическа подкрепа, да разпознае местни източници на информация (например медии) и да разбира ключови обществени събития и символи (като национални празници).

Навигационното измерение обединява практическите умения за ориентиране в институционалната система и символната свързаност с културния и гражданския живот, като така служи като посредник между индивидуалните ресурси и социалната структура на приемащото общество (*Structure of the IPL/IOM Migrant Integration Index*).

ниво на интеграция в едно измерение не гарантира включеност в друго и подчертава многоизмерния и контекстуален характер на процеса на социално включване.

➢ **Концепция за социалното изключване**

Концепцията за социалното изключване предлага по-дълбоко разбиране за социалната интеграция, като я разглежда не просто като осигуряване на достъп до ресурси, а като процес на **взаимодействащи сили на включване и изключване**, които се проявяват на индивидуално, общностно и институционално равнище. Според Silver (2010) и Levitas (2005) социалното изключване представлява неравномерно разпределение на власт, признание и участие в обществения живот, което не може да бъде преодоляно единствено чрез икономическа подкрепа. То се корени в по-дълбоки социални и културни механизми, които определят кой има достъп до обществените ресурси, чий глас се чува в публичното пространство и кои групи остават извън символичните граници на „принадлежността“. В този смисъл социалното изключване е не само икономическо, но и **морално и политическо явление**, израз на структурни отношения на власт и неравенство. И двете авторки подчертават, че успешното социално включване изисква не просто осигуряване на материални ресурси, а промяна в обществените нагласи, институционалните практики и механизмите на признание, които възпроизвеждат изключването дори при формален достъп до права и услуги.

Рут Левитас развива концепцията за социалното изключване като критическа рамка, която разкрива различните начини, по които обществата мислят себе си и справедливостта. Тя показва, че терминът е неутрален само на пръв поглед – всъщност предполага граница между „включеното мнозинство“ и „изключеното малцинство“, като така замъглява дълбоките неравенства, съществуващи вътре в самото „включено“ общество.

Левитас идентифицира три основни начина на мислене за изключването (Levitas, 2005: 7–28):

- **Редистрибутивният дискурс** произхожда от британската критична социална политика и разглежда изключването като резултат от структурни неравенства и бедност. Тук решението е не в адаптацията на отделния човек, а в преразпределение на ресурси, власт и възможности – визия, близка до социалната държава.
- **Моралистичният дискурс** приписва изключването на морални и поведенчески дефицити у самите „изключени“, превръщайки бедността в индивидуална вина и оправдавайки политики на контрол и наказание – логика, позната от идеята за „култура на зависимост“.
- **Социално-интеграционисткият дискурс** свежда включването до участие на пазара на труда, приравнявайки социалната интеграция с икономическа активност и платен труд.

За Левитас тези дискурси не просто описват реалността, а създават политическите и моралните граници, в които обществото мисли „приемливото“ и „неприемливото“, като редистрибутивната перспектива се откроява като най-съответстваща на идеята за социална справедливост, тъй като насочва вниманието към структурните причини за изключването, а не към вината или моралната недостатъчност на индивида.

Емблематичен пример е ситуацията на украинските бежанци в Полша през 2022–2023 г., където бързата институционална интеграция (жилище, работа, образование) невинаги е била съпроводена от социално приемане. Анализът на Полския икономически институт (Baszczak, Wincewicz & Zyzik, 2023) допълва тази картина, като идентифицира редица дълбоки предизвикателства пред устойчивата интеграция – от езикови и културни бариери до икономически ограничения, институционална непоследователност и социална умора в приемащите общности[2]. Въпреки наличието

[2] Терминът „социална умора“ обозначава постепенното изчерпване на социалния капитал на съпричастност и доверие в приемащото общество. В контекста на полския случай (2022–2023) това се проявява чрез отслабване на първоначалната солидарност с украинските бежанци и възникване на нагласи, според които държавната подкрепа за тях е „прекалено щедра“ или „несправедлива спрямо поляците“. Тази динамика отразява по-широк процес на обществена умора от продължителната хуманитарна ангажираност и има ключово значение за устойчивостта на интеграционните процеси.

на работа и достъп до услуги, липсата на културно разбирателство и чувство за равнопоставеност подкопава дългосрочната социална сплотеност.

От своя страна Силвър (1994) разглежда социалното изключване през призмата на трите парадигми – солидарна, специализационна и монополна – които отразяват различни начини, по които обществата конструират връзката между индивида и социалния ред. В солидарната парадигма изключването се разбира като разпад на социалните връзки и отслабване на моралната спойка, която поддържа общността – перспектива, силно повлияна от френската социологическа традиция и идеите на Дюркем. Специализационната парадигма, характерна за либералния англо-саксонски контекст, представя изключването като страничен ефект на социалната диференциация, в която индивидуализмът и плурализмът се приемат като естествени, а равните възможности – като основен механизъм за интеграция. Най-критичната е монополната парадигма, произхождаща от марксистката и неовеберианска мисъл, която свързва изключването с властови отношения и борба за контрол върху ресурси и привилегии. Именно тя поставя под въпрос неравния достъп до труд, образование и гражданство, като показва, че включването винаги е частично и подчинено на социална йерархия. Silver извежда чрез тези три модела не само различни национални и културни подходи към интеграцията, но и дълбоките противоречия между социалната сплотеност и социалната стратификация – противоречия, които остават ключови за разбирането на изключването в съвременните общества (Silver, 1994: 539–541).

- **Социален капитал и мрежов подход**

Мрежовият подход заема централно място в разбирането на социалното включване, тъй като акцентира върху релационните ресурси – връзки, доверие и взаимопомощ, които свързват индивидите с общностите и институциите им. Концепцията за социален капитал, развита от Пиер Бурдийо (Bourdieu, 1986), Джеймс Коулман (Coleman, 1988) и Робърт Пътнам (Putnam, 2000), подчертава, че достъпът до

социални мрежи е ключов за участието в обществения живот и за преживяването на принадлежност.

Бурдийо разглежда социалния капитал като мрежа от устойчиви взаимоотношения, доверие и взаимни задължения, която осигурява достъп до информация, подкрепа и социални предимства. Той е тясно свързан с икономическия и културния капитал, което обяснява защо социалните връзки способстват за възпроизводството на съществуващите неравенства. Индивидите, които вече разполагат с признати ресурси и статус, по-лесно изграждат и укрепват социални мрежи, предавайки предимствата си между поколенията (Moore, 2014: 98–113). В този смисъл социалният капитал е не само средство за достъп до ресурси, но и условие за реално участие и чувство за принадлежност.

Изследване на Song, Corcoran & Zahnow (2025) показва, че социалната свързаност е решаващ фактор за благополучието на мигранти и бежанци. Връзките със семейството, сънародниците и приемащата общност осигуряват както емоционална подкрепа, така и практическа адаптация към новата среда. Контактите с местни общности създават пространство за обмен, доверие и признание, което прави социалната свързаност не просто резултат от успешна интеграция, а нейна основна предпоставка.

В рамките на мрежовия подход Drewski и Gerhards (2025) показват, че интеграцията на бежанци се влияе от културните репертоари на възприемане на „близост“ и „другост“. Украинските бежанци в Германия и Полша често биват възприемани като „по-близки“, което улеснява изграждането на „мостов капитал“ (bridging social capital, Putnam, 2000) и достъпа до доверие и подкрепа в приемащата общност. Обратно, сирийските бежанци често разчитат основно на „свързващ“ (bonding) капитал вътре в собствените си етнически мрежи, което осигурява подкрепа, но затруднява реалното включване.

Така социалният капитал функционира едновременно като ресурс и индикатор за интеграция. В контекста на миграцията устойчивото включване зависи не само от институционалната подкрепа, а от качеството на социалните връзки, които изграждат „социална инфраструктура“ на ежедневната взаимност. Мрежовият подход показва защо някои групи успяват да се интегрират трайно, докато други остават маргинализирани: защото именно социалните връзки – а не само формалните политики – определят границите на социалното включване.

- **Културна интеграция/ интеркултурен подход**

Интеркултурният подход към социалното включване предлага по-комплексна перспектива за разбирането на интеграцията, като поставя акцент не върху едностранната адаптация на бежанците и мигрантите към приемащото общество, а върху взаимното взаимодействие, признанието на културното разнообразие и създаването на общи пространства на съжителство. Този подход надхвърля традиционните модели на асимилация, които предполагат заличаване на културните различия, и се основава на идеята за взаимна трансформация – процес, в който както бежанците и мигрантите, така и приемащите общества променят своите нагласи, ценности и социални практики (Berry, 2011).

Съвременните изследвания в областта на социалната интеграция потвърждават, че успешното включване изисква не само структурни елементи – като достъп до труд, образование и езиково обучение – но и психологическа и идентичностна интеграция, свързана с усещането за принадлежност и вътрешна хармония между културните идентичности (Hu & Cheung, 2024). Според систематичния преглед, който правят Ху и Ченг, културната интеграция е дълбоко свързана със социалната идентичност, която действа като основен фактор за чувството на принадлежност и социална включеност. Авторите показват, че успешната интеграция не зависи от конкретния тип идентичност – етническа, културна или религиозна – а от това доколко индивидът успява да изгради и поддържа призната позиция в новата социална среда.

В този смисъл културната интеграция не се свежда до адаптация към доминиращите норми, а представлява процес на взаимно признаване и договаряне на идентичност, при който се съчетават елементи от различни култури. Подобен процес отразява разбирането на Tajfel и Turner (1979)[3] и Berry (1990)[4], според които социалната идентичност е динамична и се трансформира чрез взаимодействие и обмен.

Когато културната принадлежност е уважена и намери място в обществените структури, тя се превръща в социален капитал, който улеснява връзките, доверието и участието. Обратно, когато културната различност бъде игнорирана или отхвърлена, тя поражда изолация и усещане за „другост“. В този контекст Ху и Ченг подчертават, че културната интеграция не е асимилация, а процес на съвместно изграждане на общо пространство, в което различията са признати като източник на социална сила, а не на разделение.

В образованието интеркултурният подход разширява разбирането за училището като социална институция, в която ученето, идентичността и принадлежността се изграждат съвместно. Изследванията на Dryden-Peterson (2020) и Guo-Brennan & Guo-Brennan (2019) показват, че училището може да се превърне в пространство, където етническите, езиковите и религиозните граници се преосмислят чрез ежедневни практики на сътрудничество. В класните стаи, в които бежански и местни деца учат заедно, културните различия често се превръщат в ресурс за взаимно учене и изграждане на усещане за обща принадлежност. В Уганда учители успяват да създадат училищни общности, където децата не просто усвояват знания, а участват в

[3] Теорията на социалната идентичност, разработена от Henri Tajfel и John C. Turner, обяснява как принадлежността към социални групи оформя самооценката и поведението на индивидите. Авторите подчертават, че идентичността не е статична, а се изгражда и трансформира чрез процеси на социално сравнение и взаимодействие между групите (Tajfel & Turner, 1979).

[4] В акултурационния модел на John W. Berry (1990) се разграничават четири стратегии на културна адаптация: асимилация, сегрегация (или отделяне), маргинализация и интеграция. Последната се счита за най-балансирана, тъй като предполага запазване на собствената културна идентичност едновременно с активно участие в обществото на приемащата култура. Така интеграцията се разбира като процес на взаимна промяна и адаптация, а не като едностранно приспособяване.

оформянето на „социална тъкан“ на доверие и взаимопомощ (Dryden-Peterson, 2020: 166–176). В този смисъл образованието се явява процес на „строене на дом“ като мрежа от връзки и значения, независимо от правния или житейския статус на учениците.

Такъв модел преодолява асимилационния подход, който очаква вписване в доминиращата култура, и вместо това насърчава взаимна адаптация. В Канада училища, които активно включват семействата на бежанските деца, постигат по-висока ангажираност и емоционална устойчивост сред учениците (Guo-Brennan & Guo-Brennan, 2019). Училището се превръща в „социална арена на принадлежност“ (Dryden-Peterson, 2020), където множествените идентичности се признават и свързват, а не изравняват.

Подобен извод се потвърждава и в изследването на Чавдарова-Костова (2025) за образователното включване на деца бежанци и мигранти в България. В изследването се подчертава, че достъпът до образование трябва да бъде съпътстван от педагогически подход, който отчита и съхранява културната идентичност. Вместо „преодоляване“ на различията се предлага тяхното приемане и адресиране чрез индивидуализирани стратегии, които изграждат доверие и взаимно опознаване.

Така интеркултурният подход представя училището като посредник между индивидуалните биографии и обществото: място, където принадлежността не се предполага, а се изгражда чрез споделени преживявания, сътрудничество и колективна отговорност.

- **Критични и транснационални подходи**

Критичните и транснационални подходи разглеждат интеграцията не като еднопосочен процес на „вписване“ в новата култура, а като взаимно преобразуване между мигранта и обществото, в което той живее. Вместо да се приема, че човек напълно напуска своята родина и започва „на чисто“, тези подходи подчертават, че бежанците и мигрантите продължават да поддържат връзки със семейството, общността и културните традиции в страната си на произход (Levitt & Glick Schiller,

2004). Както показват авторите, тези връзки не са остатък от миналото, а активна част от настоящето – те оформят *транснационални социални полета*, в които хората живеят едновременно „тук“ и „там“. Поддържането на контакт с родината – чрез финансови преводи, културни практики или участие в общности онлайн – не пречи на интеграцията в приемащото общество, а често я подпомага, защото създава стабилност, усещане за смисъл и принадлежност.

Levitt и Glick Schiller отхвърлят представата за интеграцията като процес на еднопосочно „вписване“ в новата култура и предлагат концепцията за *simultaneity* – съвместно съществуване на множество социални и културни принадлежности. Те разграничават „начини на съществуване“ (*ways of being*), които описват реалното участие на мигрантите в социални и икономически отношения, и „начини на принадлежност“ (*ways of belonging*), които изразяват тяхното символично и емоционално самоопределение (p. 11). Така човек може да живее и работи в Германия, но да продължава да участва в обществения живот на Украйна, или да поддържа семейни и културни връзки с Турция, докато живее в България.

Тази перспектива променя разбирането за интеграцията – тя вече не е противоположна на връзките с родината, а включва едновременно принадлежност към повече от едно място. В този смисъл бежанците и мигрантите не са „разкъсани“ между два свята, а изграждат нови социални пространства, които свързват локалното и глобалното и разширяват представата за това какво означава да принадлежиш към едно общество.

Критичните изследвания акцентират върху социалните и символни механизми, които определят кой има право да принадлежи към дадена общност и кой остава извън нейните граници. Yuval-Davis (2011) подчертава, че принадлежността не е само лично усещане за „дом“, сигурност и идентичност, а и политически процес на конструиране на граници между „вътрешни“ и „външни“ членове. Belonging изразява емоционалната връзка на човека с място или общност, но това чувство може да включва и уязвимост –

напрежение между желание за сигурност и страх от отхвърляне, особено при мигранти, чиято принадлежност може да бъде нестабилна и условна.

Когато принадлежността бъде оспорена, тя се превръща в политически въпрос, активиращ „политики на принадлежност“ – социални и институционални практики, които определят кой „има право“ да бъде признат като част от общността (Yuval-Davis, 2011: 10–21). Тези политики могат да бъдат културни (например споделяне на език или религия), пространствени или телесни (форма на видимост, раса, пол), и са неразривно свързани с властови отношения.

Властта определя не само формалното участие – гражданство, достъп до образование или труд – но и символното признание: чие присъствие се приема като „естествено“ и кое се възприема като „чуждо“. Затова мигрантите често се озовават в ситуация на „условна принадлежност“, при която институционално са включени, но културно – маргинализирани.

Критичните подходи към миграцията показват, че реалното включване зависи не само от политиките и услугите, а от разпределението на символна власт в обществото – т.е. от това кой има право да „се чувства у дома“. Принадлежността се явява динамичен процес на договаряне и утвърждаване, в който мигрантите непрекъснато изграждат и защитават своето място – емоционално, културно и политическо.

В контекста на критичните подходи към миграцията пример за скритите граници на принадлежността са случаите на бежанци, които живеят и работят в Германия, но въпреки това продължават да бъдат възприемани като „други“. Изследване, проведено в Хамбург, показва, че дори след овладяване на немския език и стабилна трудова реализация, мнозина мигранти изпитват културно, социално и дигитално изключване (Berg, 2025). Формалната интеграция – чрез език, образование или заетост – се оказва недостатъчна, когато социалните и символни бариери остават непокътнати.

В изследването се подчертава, че езиковата компетентност не гарантира социално приемане: бежанци, които говорят немски и работят, често продължават да

се сблъскват с предразсъдъци, недоверие и дистанция. Културните и религиозните различия функционират като своеобразни „маркери на другост“, които поддържат усещането за граница между „нас“ и „тях“. Особено показателна е въведената в изследването концепция за „дигитална другост“ (digital othering) – форма на изключване, при която липсата на дигитални умения, ограничен достъп до интернет или усложнени бюрократични системи водят до ограничено участие в обществения и икономическия живот. Така дигиталната среда, която би могла да бъде пространство за приобщаване, се превръща в допълнителен механизъм на изолация.

В същото време изследването показва, че бежанците не остават пасивни пред тези бариери. Те проявяват инициативност – създават свои неформални мрежи за взаимопомощ, използват социалните медии за обмен на информация и изграждат нови форми на общност отвъд националните и културни граници. Тази активна роля потвърждава разбирането на Yuval-Davis, че принадлежността не е статичен статус, а процес на непрекъснато договаряне, в който се преплитат сигурност и уязвимост, признание и отхвърляне. Следователно интеграцията не може да бъде сведена до институционален достъп или езикова компетентност – тя предполага социална трансформация и взаимно признаване, без които идеята за приобщаване остава формална и непълна.

Тези два подхода – транснационален и критичен – помагат да се разбере, че социалното включване е сложен, многопластов процес. То не означава отказ от предишната идентичност, а изграждане на нови мостове между различни култури и пространства. Както отбелязва Bhabha (1994: 36-39), именно в „третото пространство“ (“third space”) на срещата между културите се създават нови значения и форми на принадлежност. В този смисъл успешната интеграция предполага не унифициране, а признаване на множествените идентичности и опитите на хората да бъдат едновременно „тук“ и „там“ – граждани на повече от един свят.

Овластяване, участие и изграждане на общностен капацитет за социално включване

Преминаването от теоретичните концепции към практическите модели на социално включване изисква разгръщане на идеята за общността като активен субект на промяната, а не само като среда за адаптация на уязвими групи. Докато теоретичните рамки очертават посоката и принципите на социалната интеграция, практическите модели реализират конкретните механизми, чрез които социалното включване се превръща в реалност – чрез участие, овластяване и изграждане на общностен капацитет. Според Putnam (2000: 312–318) социалната кохезия и доверието между членовете на обществото са критични условия за успешна интеграция. В същата посока Cornwall (2008) подчертава, че ефективното включване не може да бъде постигнато „за“ хората (tokenism), а само „с тях“, чрез участие и съвместно създаване на решения (co-production).

Тази перспектива променя логиката на интервенциите – от патерналистични практики, насочени към компенсиране на липси, към такива, които разкриват и развиват ресурсния потенциал на общността. Моделът на Kretzmann и McKnight (1993) за развитие, базирано на активите на общността (Asset-Based Community Development) показва, че трайните промени се постигат не чрез външни програми, а чрез активиране на вътрешните ресурси, знания и връзки. По този начин общността се превръща в „агент на включването“, а не само в негов контекст. Тази идея намира по-нататъшно теоретично развитие и в изследването на Pinkett и Turner (2000), които надграждат парадигмата на Kretzmann и McKnight, като разглеждат общността не просто като носител на ресурси, а като динамична система на взаимно учене, обмен и сътрудничество. Според тях преходът от модел, базиран на потребностите (needs-based model), към ресурсно-ориентиран модел представлява не само промяна в методологията, а ценностна трансформация – от мислене в категории дефицит към мислене в категории потенциал и капацитет.

В този контекст Pinkett и Turner изтъкват, че устойчивото общностно развитие изисква взаимно овластяване между отделните членове, организациите и институциите – процес, който укрепва социалния капитал и насърчава споделена отговорност. Авторите подчертават значението на социалните връзки, колективната идентичност и участието като взаимосвързани измерения на едно и също явление – изграждането на капацитет отвътре навън. В същността си техният подход утвърждава идеята, че общността не се „развива“ отвън, а се конструира чрез взаимодействия, знания и културно значими практики, които придават смисъл на принадлежността и на общото действие. Ролята на овластяването (empowerment) е централна в този процес. Както отбелязва Rappaport (1987), овластяването означава не просто предоставяне на възможности, а изграждане на чувство за контрол, компетентност и принадлежност. В общностен контекст това предполага създаване на среда, в която хората не само участват в предварително определени инициативи, а активно оформят посоката на общностното развитие, вземат решения и споделят отговорност за резултатите. Така овластяването придобива колективно измерение – то се проявява чрез изграждането на взаимна подкрепа, солидарност и доверие между членовете на общността, които заедно развиват своите ресурси и капацитет за действие. Именно на това ниво, според Rappaport, овластяването се превръща в процес на споделено създаване на смисъл и социална промяна, в който хората не са обекти на интервенция, а субекти на собственото си развитие.

В контекста на социалната работа с бежанци и мигранти това означава създаване на пространства, в които те могат да влияят върху решенията, да бъдат признати като равноправни участници и да развиват собствени инициативи. Zimmerman (1995) допълва, че овластяването на индивидуално и колективно ниво е взаимосвързано – само чрез споделено участие и солидарност може да се изгради устойчива общностна инфраструктура за интеграция. В този смисъл практическите измерения на социалното включване надхвърлят индивидуалната адаптация и се превръщат в процес на взаимна

трансформация между приемащото общество и новодошлите. Те изискват ангажираност, съвместно вземане на решения и споделена отговорност, които укрепват не само интеграционните резултати, но и самата тъкан на социалната солидарност

Модели на участие на общността в процесите на социално включване

Участието на общността е едновременно средство и цел на социалното включване – то представлява процес, чрез който отделните членове на обществото се превръщат в носители на промяна, а не в обекти на грижа или интеграция. В този смисъл участието не е просто присъствие в институционални процедури, а динамична система на взаимно учене, колективно действие и изграждане на доверие.

Първият и може би най-устойчив модел е този на ***участието като механизъм за социална интеграция***. Той се основава на идеята, че хората намират смисъл и принадлежност не чрез външно наложени политики, а чрез собственото си включване в общностни инициативи, мрежи и културен обмен. Според Ager и Strang (2008) интеграцията се осъществява не само чрез достъп до институции и услуги, а чрез изграждане на връзки, които укрепват социалния капитал. Така участието се превръща в инструмент за взаимност: то позволява на новодошлите да допринасят със своите знания и опит, а на приемащите общности — да разширят разбирането си за културното многообразие.

Друг разпознаваем модел е ***участието като овластяване и застъпничество***. Той надхвърля административната формалност и означава политическо и гражданско самоутвърждаване, при което хората с опит на разселване придобиват реално влияние върху решенията и условията на достъп до услуги. Както подчертават Schiller и Kasadi (2025), застъпничеството и овластяването са взаимно подсилващи се процеси: първото предполага колективни и системни действия – промяна на политики, професионални практики и обществени нагласи – а второто се изразява във възстановяване на контрол,

знания и самостоятелност чрез участие в създаването на решения. Авторите настояват, че овластяването не може да бъде сведено до индивидуална подкрепа, а се осъществява чрез изграждане на общностен капацитет, сътрудничество между професионалисти и включване на самите бежанци като активни партньори в процеса на промяна.

Илюстративен пример е инициативата baobab—zusammensein e.V. в Долна Саксония, описана от Schiller и Kasadi като модел на общностно водено застъпничество, насочено към превенция на вредни културни практики като женското генитално осакатяване (FGM/C). Организацията е създадена и ръководена от жени от африкански произход, които чрез образователни кампании, обучения на здравни и социални работници и сътрудничество с местните власти успяват да променят както обществените нагласи, така и професионалните стандарти на работа. Тази инициатива показва, че застъпничеството има най-голям ефект, когато произлиза от самата общност, а ролята на институциите е да подкрепят. Така овластяването придобива колективен и трансформативен характер – то не само осигурява достъп до услуги, но и преобразува социалните отношения. В този смисъл овластяването и застъпничеството действат като двупосочен механизъм – чрез овластяването бежанците придобиват компетентности и увереност, за да участват във вземането на решения, а чрез застъпничеството те превръщат личния опит в колективна позиция, способна да влияе върху институционалната среда.

В третия модел участието се разбира като ***самоорганизация и лидерство отвътре*** – процес, при който устойчивите промени се пораждат от вътрешната динамика на общността, а не се въвеждат чрез външни интервенции. Този подход изхожда от убеждението, че хората, преживели разселване, притежават не само потребности, но и ресурси, компетентности и социални мрежи, чрез които могат да изграждат собствени форми на подкрепа и управление. Както отбелязва Betts (2013), дори в ситуации на институционален вакуум бежанците създават „спонтанни

институции“ – неформални структури на сътрудничество, които осигуряват достъп до ресурси и координират общностния живот. В сходна посока Janmyr (2016) показва, че вътрешните лидерски форми, възникващи в бежанските лагери, изпълняват ключова посредническа роля между жителите и международните организации, като създават пространства на доверие и взаимна подкрепа. Този модел предполага разбиране за участието не като акт на включване в предварително зададени структури, а като спонтанен социален процес на колективна организация, в който хората упражняват глас и споделена отговорност. Подобни общности и „refugee-led organizations“ не просто компенсират липсите на системата, а предлагат алтернативни форми на гражданско участие, основани на взаимност и солидарност. В този смисъл самоорганизацията не е реакция на изолацията, а израз на автономност.

Четвъртият модел акцентира върху **участието като *съвместно производство (co-production) и изграждане на капацитет***. Под *съвместно производство* се разбира процес, при който услугите, политиките и социалните решения се създават не „за“, а „заедно с“ хората, които ги използват, чрез равнопоставено партньорство между институции, граждански организации и общности. Понятието е тясно свързано *със съвместното създаване,* което обхваща по-ранните и стратегически етапи на процеса – формулирането на проблемите, проектирането на услугите и разработването на подходи за действие. И двата процеса предполагат преразпределяне на властта и взаимно признаване на различни форми на експертност – професионална, организационна и житейска – като именно чрез това взаимодействие се изгражда общностен и институционален капацитет (Brandsen & Honingh, 2018)[5].

[5] Brandsen и Honingh правят ясно разграничение между понятията „съвместно производство“ и „съвместно създаване“, като първото се отнася до участието на гражданите в реалното изпълнение и предоставяне на обществени услуги, а второто – до включването им в по-ранните етапи на планиране и проектиране. Така, докато „съвместно създаване“ (co-creation) акцентира върху иницииране и дизайна на решения, „съвместно производство“ (co-production) се свързва с тяхното практическо прилагане и поддържане (Brandsen & Honingh, 2018: 10–15).

В контекста на интеграцията на бежанци и мигранти този модел предполага, че процесите на включване са ефективни само когато самите участници участват в създаването, прилагането и оценката на програмите, а не са просто обекти на институционална грижа (de Graauw, 2016). Когато подобни форми на съвместно действие се съчетаят с възможности за образование, професионално развитие и културно посредничество, те водят до укрепване както на индивидуалния, така и на колективния капацитет на участниците, създавайки по-устойчиво чувство за принадлежност и доверие в общността (Spencer, 2011). В този смисъл моделът на съвместното производство може да се разглежда като етика на взаимността, при която социалното включване не се свежда до адаптация към съществуващ ред, а се осъществява чрез споделен опит, диалог и съвместно учене.

Стратегии за овластяване

Овластяването е ключов процес в социалното включване, разбран не само като предоставяне на ресурси, а като придобиване на контрол, увереност и колективна сила. Zimmerman (2000) и Rowlands (1997) разглеждат овластяването като многоизмерен процес, протичащ на индивидуално, общностно, икономическо и психосоциално равнище. На индивидуално ниво то включва развитие на умения, образование и езикова компетентност, които позволяват на бежанци и мигранти да навигират институционалната среда. В съчетание с участие в общностни инициативи това води до трансформация на знанията в социален капитал (Ager & Strang, 2008).

На колективно равнище овластяването означава изграждане на вътрешно лидерство и способност общностите да определят свои приоритети и да участват в управлението на ресурсите – в духа на разбирането на Rappaport (1987), че истинското участие възстановява чувството за компетентност и смисъл.

Икономическото измерение осигурява материална основа за автономност. Rowlands (1997) подчертава, че икономическата независимост е форма на социална

власт, която позволява на хората да влияят върху средата си. Социални предприятия, кооперативи и микрофинансиращи програми играят роля не само за осигуряване на доходи, но и за демонстриране на капацитета на мигрантските общности да допринасят за местното развитие.

Психосоциалното измерение гарантира устойчивостта на този процес. Чувството за достойнство, подкрепа и колективна увереност са предпоставки за активна ангажираност (Purkey, 2014). В този смисъл овластяването е едновременно личен и общностен процес – движение от зависимост към автономия и от уязвимост към агентивност. То въплъщава модела на съвместното производство, при който интеграцията не се свежда до асимилация, а се постига чрез съвместно изграждане на решения и взаимно признание.

Застъпничество и участие, основано на права

Когато процесът на овластяване надхвърли индивидуалното и общностното равнище, той естествено прераства в застъпничество и участие, основано на права. Тук логиката се измества от вътрешната промяна към външното изразяване на колективен глас – участие в процесите на вземане на решения, правна защита и публично представителство. Както подчертава Purkey (2014), достойнството на бежанците може да бъде възстановено, когато те участват активно в определянето на политиките, които ги засягат, а не са просто обекти на защита.

В практическо измерение застъпничеството се проявява чрез организации, водени от бежанци и мигранти (Refugee-Led Organizations), които съчетават социална подкрепа с правозащитна дейност. Те представляват своеобразна форма на гражданство, при което участниците изграждат нови структури на представителство в отсъствието на формални политически права. Такива организации често осъществяват посредничество между общностите и институциите, подпомагат достъпа до услуги и насърчават междукултурен диалог. Според насоките на UNHCR (2022) смисленото

участие (*meaningful participation*) предполага включване на бежанците във всички етапи на процесите – от планиране до оценка на политиките – и признаване на техния житейски опит като форма на експертност, равностойна на институционалната.

Друга важна посока на участие е гражданската и медийната активност, която осигурява пространство за изразяване и взаимно разбиране. Чрез инициативи за междукултурен диалог, обществени обсъждания и съвместно създаване на публични наративи общностите на бежанци и мигранти се превръщат в активни участници в обществения живот. Тези процеси не само насърчават взаимно признание и социална видимост, но и допринасят за изграждането на доверие между различните групи[6]. В подобни форми на участие медиите и гражданските организации играят посредническа роля – те не „говорят вместо“ бежанците, а създават условия за техния собствен глас да бъде чут и взет предвид в обществените дебати. По този начин гражданската активност и публичното общуване функционират като канали за социално посредничество, които подкрепят интеграцията чрез споделено разбиране, а не чрез противопоставяне или конкуренция на идентичности (Betts & Collier, 2017).

На институционално равнище застъпничеството намира израз в участие в публични консултации, местни съвети и стратегически партньорства с общински власти и НПО. Когато тези форми на участие са подкрепени от правна рамка и прозрачни механизми за диалог, те превръщат уязвимите групи в съавтори на решенията. Така застъпничеството става не просто инструмент за изразяване на потребности, а механизъм на съвместно управление – практическа реализация на принципа, че правата имат смисъл само когато могат да бъдат упражнявани.

[6] https://press.azbuki.bg/en/news/novini-2024/broj-44-31-10-06-11-2024-g/decza-bezhanczi-razkazvat-v-snimki-za-zhivota-si-v-sofiya/

Социални мрежи и взаимопомощ

Устойчивото социално включване не се изгражда единствено чрез институционални програми, а преди всичко чрез неформалните мрежи на взаимопомощ и подкрепа, които поддържат усещането за принадлежност и доверие в общността. Тези структури – приятелски кръгове, роднински връзки, групи за взаимопомощ и религиозни общности – представляват невидимата тъкан на социалната интеграция. Именно този тип хоризонтални връзки изграждат „социален капитал“, който прави възможно колективното действие, взаимната подкрепа и гражданската солидарност.

В контекста на бежански и мигрантски общности социалните мрежи функционират едновременно като източник на практическа помощ и като среда за психологическа устойчивост. Те осигуряват достъп до информация, работа, образование и здравни услуги, но също така поддържат моралната стабилност и чувството за място на хората, преживели загуба и несигурност. Изследванията на Ager и Strang (2008) показват, че наличието на „силни“ и „слаби“ връзки – както вътре в общността, така и с местното население – е ключов предиктор за успешна интеграция. Тази идея се доразвива от Wessendorf и Phillimore (2019), които изтъкват, че интеграцията се осъществява не в резултат на формални политики, а в рамките на социалните отношения, които бежанците и мигрантите изграждат в ежедневието си. Според тях процесът на вкореняване (*embedding*) и приобщаване (*emplacement*) се базира на съчетание между случайни срещи, краткотрайни познанства и по-дълготрайни приятелства – както с други представители на собствената етническа група, така и с членове на мнозинството. Тези връзки, макар често неформални и нестабилни, осигуряват практическа подкрепа и символично признание, като формират мрежи на принадлежност. Авторите критикуват политическата употреба на понятието „bridging social capital“, защото то често пренебрегва реалната динамика на човешките

отношения и не отчита, че бежанците и мигрантите първоначално изграждат опора именно сред свои сънародници или други уязвими групи.

Заключение

Ефективното социално включване на бежанци и мигранти не може да бъде редуцирано до осигуряването на заетост, жилище или достъп до здравни и социални услуги. Тези структурни измерения на интеграцията, макар и необходими, не изчерпват нейната същност. Социалното включване е преди всичко процес на взаимно разпознаване и участие в общностния живот, който предполага изграждане на социални връзки, доверие и чувство за принадлежност. То се осъществява чрез динамични взаимодействия, в които бежанците и мигрантите не са пасивни получатели на подкрепа, а активни носители на знания, инициативи и социален опит. В този смисъл решаващо значение имат ***общностните детерминанти*** – неформалните мрежи, социалните пространства и практиките на сътрудничество, които позволяват на бежанците и мигрантите да поемат активна роля в изграждането на средата, в която живеят. Именно чрез тях интеграцията се превръща от административна цел в социален процес на съвместно създаване на връзки, доверие и взаимна отговорност. Именно тези общностни измерения са индикатор за ефективност: способността на новодошлите да изграждат социални връзки, да създават и поддържат групи за взаимопомощ, да участват в културни и образователни инициативи, да поемат лидерски роли в общностни структури. Организациите, ръководени от бежанци (*refugee-led organizations*), застъпническите групи и неформалните мрежи за взаимна подкрепа функционират като реални лаборатории на социалното включване – там се формира чувство за принадлежност и колективна отговорност. Пример за това са инициативите, при които представители на бежански общности участват в местни съвети, общински комисии или неправителствени структури, ангажирани с политики за

интеграция. Тези форми на участие променят самия характер на включването – от процес на адаптиране към процес на съвместно изграждане на социалната среда. Доброволческите програми, съвместните културни проекти и застъпническите кампании също имат стратегическа роля: те не просто отварят достъп до обществени ресурси, а утвърждават видимостта и равнопоставеността на бежанците и мигрантите като граждански субекти. Така социалното участие се превръща в израз на взаимност, в който границата между „приемащи“ и „приети“ се размива чрез споделен опит, колективно действие и признание на различието като ресурс.

В този контекст социалната работа има ключово посредническо значение. Тя не просто свързва хората с услуги, а изгражда мостове между индивидуалните и колективните ресурси, между институциите и живите общности. Професионалната ѝ роля е да разпознава и насърчава процесите на самоорганизация, да фасилитира участието на бежанци и мигранти в структури на вземане на решения и да подпомага създаването на пространства, където се споделят опит, инициативност и грижа. Социалната работа, насочена към общностното овластяване, променя парадигмата на интеграцията – от помощ към партньорство, от приспособяване към съвместно изграждане на социална реалност, в която бежанците и мигрантите не просто „биват включени“, а самите те създават условията на своето включване.

Използвана литература

Чавдарова-Костова, С. (2025). Детерминанти на ефективността на образователното включване на деца бежанци и мигранти в приемащите страни. – *Образование и технологии, 16*, 132–137. [Chavdarova-Kostova, S. (2025). Determinanti na efektivnostta na obrazovatelnoto vklyuchvane na detsa bezhantsi i migranti v priemashtite strani. – *Obrazovanie i tehnologii*, 16, 132–137].

Ager, A., A. Strang (2008). Understanding integration: A conceptual framework. Journal of Refugee Studies, 21(2), 166–191.

Baszczak, Ł., Wincewicz, A., & Zyzik, R. (2023). Poles and Ukrainians – The challenges of integrating refugees. Polish Economic Institute. Warsaw.

Berg, M. (2025). Refugee integration in Germany: The interplay of othering, digital exclusion, and identity negotiation. Journal of International Migration and Integration, 26(2), 235–254.

Berry, J. W. (1990). Psychology of acculturation: Understanding individuals moving between cultures. In R. W. Brislin (Ed.), Applied cross-cultural psychology (pp. 232–253). Sage Publications, Inc.

Berry, J. W. (2011). Integration and multiculturalism: Ways towards social solidarity. Papers on Social Representations, 20(2), 2.1–2.21.

Betts, A. (2013). *Survival migration: Failed governance and the crisis of displacement.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Betts, A., & Collier, P. (2017). Refuge: Transforming a broken refugee system. London: Allen Lane.

Bhabha, H. K. (1994). The location of culture. Routledge.

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education (pp. 241–258). Greenwood.

Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. American Journal of Sociology, 94, S95–S120.

Cornwall, A. (2008). Unpacking 'Participation': Models, meanings and practices. Community Development Journal, 43(3), 269–283.

de Graauw, E. (2016). Making immigrant rights real: Nonprofits and the politics of integration in San Francisco. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Drewski, D., & Gerhards, J. (2025). Why do states discriminate between refugee groups? Understanding how Syrian and Ukrainian refugees were framed in Germany and Poland. American Journal of Cultural Sociology, 13(2), 271–297.

Dryden-Peterson, S. (2020). Right Where We Belong: How Refugee Teachers and Students Are Changing the Future of Education. Harvard University Press.

European Commission. (2004). Joint Report on Social Inclusion 2004. Brussels: European Communities.

Guo-Brennan, L., & Guo-Brennan, M. (2019). Building welcoming and inclusive schools for immigrant and refugee students: Policy, framework and promising praxis. In E. Sengupta & P. Blessinger (Eds.), Education, immigration and migration (pp. 73–93). Emerald Publishing. https://doi.org/10.1108/978-1-78756-044-420191006

Harder, N., Figueroa, L., Gillum, R. M., Dancygier, R. M., & Hainmueller, J. (2018). Multidimensional measure of immigrant integration. Proceedings of the National Academy of Sciences, 115(45), 11483–11488. https://doi.org/10.1073/pnas.1808793115

Harder, N., Figueroa, L., Gillum, R. M., Dancygier, R. M., & Hainmueller, J. (2018). Multidimensional measure of immigrant integration. Proceedings of the National Academy of Sciences, 115(45), 11483–11488. https://doi.org/10.1073/pnas.1808793115

Hu, J., & Cheung, C. K. J. (2024). Social identity and social integration: A meta-analysis exploring the relationship between social identity and social integration. Frontiers in Psychology, 15, Article 1361163. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1361163

International Organization for Migration (2023). Multidimensional Integration Measurement Toolkit: Offering A Multidimensional Approach to Measure Migrant Integration Outcomes. IOM, Geneva.

International Organization for Migration. Structure of the IPL/IOM Migrant Integration Index. Retrieved [12.10.2025 r.], from https://www.iom.int/resources/structure-and-application-index

Janmyr, M. (2016). *Precarity in exile: The legal and political status of Syrian refugees in Lebanon. Refugee Survey Quarterly, 35*(2), 58–78.

Kretzmann, J. P., & McKnight, J. L. (1993). Building communities from the inside out: A path toward finding and mobilizing a community's assets. Evanston, IL: Institute for Policy Research.

Levitas, R. (2005). The inclusive society? Social exclusion and New Labour. Palgrave Macmillan.

Levitt, P., & Glick Schiller, N. (2004). Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society. International Migration Review, 38(145), 595–629.

Moore, R. (2014). Capital. In M. Grenfell (Ed.), Pierre Bourdieu: Key concepts (2nd ed., pp. 98-113). Routledge.

Pinkett, R. D., & Turner, N. E. (2000). An asset-based approach to community building and community technology. In Proceedings of the DIAC-2000 Conference (pp. 1–8). Seattle, WA: Computer Professionals for Social Responsibility. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/228857971

Purkey, A. L. (2014). A dignified approach: Legal empowerment and justice for human rights violations in protracted refugee situations. Journal of Refugee Studies, 27(2), 260–281. https://doi.org/10.1093/jrs/fet031

Putnam, R. D. (2000). Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster.

Rappaport, J. (1987). Terms of empowerment/exemplars of prevention: Toward a theory for community psychology. American Journal of Community Psychology, 15(2), 121–148.

Silver, H. (1994). *Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. International Labour Review, 133*(5–6), 531–578.

Rowlands, J. (1997). Questioning empowerment: Working with women in Honduras. Oxford: Oxfam.

Schiller, S., Kasadi, K. (2025). Advocacy and empowerment in the context of refugee health. In E. McGowan, D. Jalovcic, & S. Quinn (Eds.), Interprofessional approach to refugee health: A practical guide for interdisciplinary health and social care teams (pp. 324–345). Cambridge, UK: Open Book Publishers.

Song, J., Corcoran, J., & Zahnow, R. (2025). The resettlement journey: Understanding the role of social connectedness on well-being and life satisfaction among (im)migrants and refugees: A systematic review. Journal of Racial and Ethnic Health Disparities, 12(4), 2128–2144. https://doi.org/10.1007/s40615-024-02036-7

Spencer, S. (2011). The migration debate. Bristol, UK: Policy Press.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), The social psychology of intergroup relations (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2022). Meaningful Refugee Participation as Transformative Leadership: Guidelines for Concrete Action. Geneva: UNHCR.

Wessendorf, S., & Phillimore, J. (2019). New migrants' social integration, embedding and emplacement in superdiverse contexts. Sociology, 53(1), 123–138. https://doi.org/10.1177/0038038518771843

Williams, C. C., & White, R. (2003). *Conceptualising social inclusion: Some lessons for action. Proceedings of the Institution of Civil Engineers – Municipal Engineer, 156*(2), 91–95. https://doi.org/10.1680/muen.2003.156.2.91

Zimmerman, M. A. (1995). Psychological empowerment: Issues and illustrations. American Journal of Community Psychology, 23(5), 581–599.

Zimmerman, M. A. (2000). Empowerment theory: Psychological, organizational, and community levels of analysis. In J. Rappaport & E. Seidman (Eds.), Handbook of community psychology (pp. 43–63). New York: Springer.

Публикацията се изготвя по научен проект на тема „Детерминанти на ефективността на социалното включване на бежанци и мигранти в приемащите общества“ с номер 80-10-59/27.05.2025, финансиран със средства, отпуснати целево от държавния бюджет на СУ „Св. Климент Охридски“ за научни изследвания през 2025 г.

За автора:

Гл. ас. д-р Теодорина Милушева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Факултет по педагогика

Катедра „Социална работа“

Контакт: teodorina.milusheva@fp.uni-sofia.bg